

Frazeologia w wybranych podręcznikach gimnazjalnych a potrzeby językowe uczniów

Dydaktycy i językoznawcy od dawna doceniali rolę frazeologii w kształceniu językowym dzieci i młodzieży¹. Również dziś frazeologia wchodzi w obszar zainteresowań polonistyki szkolnej. W związku z tym twórcy programów nauczania i autorzy podręczników stają przed problemem wyboru zagadnień z tej dziedziny i rozstrzygnięć metodologicznych, dotyczących m.in. kryterium klasyfikacji frazeologizmów, wprowadzania synonimicznych pojęć i terminów, a także zakresu ćwiczeń podporządkowanych celom dydaktycznym: bogaceniu zasobu leksykalnego, rozumieniu znaczeń związków frazeologicznych, poprawnemu i stosownemu używaniu frazeologizmów w różnych sytuacjach porozumiewania się i gatunkach wypowiedzi, poznaniu rodowodu związków frazeologicznych.

Ponieważ większość zagadnień z frazeologii wprowadza się — zgodnie z podstawą programową języka polskiego — w gimnazjum, warto się przyjrzeć, jak są ujmowane problemy frazeologiczne w podręcznikach gimnazjalnych, realizujących różne koncepcje kształcenia językowego². W tym szkicu podzielę się spostrzeżeniami, które nasuwają się po analizie dwóch serii podręczników dla kolejnych klas gimnazjalnych (I—III): *Zrozumieć słowo* i *Mowa polska*³ oraz

¹ Por. m.in. E. Polański: *Słownictwo uczniów. Problemy, badania, wnioski*. Warszawa 1988; H. Kurczab: *Z zagadnień dydaktyki frazeologii w szkole średniej*. „Z Teorii i Praktyki Dydaktycznej Języka Polskiego”. T. 2. Red. J. Kram, E. Polański. Katowice 1978; M. Nagajowa: *Kształcenie języka ucznia w szkole podstawowej*. Warszawa 1975.

² Por. P. Zbróg: *Modele kształcenia językowego w podręcznikach do języka polskiego a potrzeby komunikacyjne uczniów*. W: *Podręczniki do kształcenia polonistycznego w zreformowanej szkole — koncepcje, funkcje, język*. Red. H. Synowiec. Kraków 2007, s. 29—42.

³ A. Gis: *Zrozumieć słowo. Podręcznik do kształcenia językowego dla klasy I gimnazjum*. Poznań 1999; dla klasy II gimnazjum. Poznań 2002; dla klasy III gimnazjum. Poznań 2001; M. Danielewiczowa: *Mowa polska. Podręcznik dla klasy I gimnazjum*. Warszawa 1999; dla klasy II gimnazjum. Warszawa 2000; dla klasy III gimnazjum. Warszawa 2001.

podręcznika *Mów i pisz po polsku*⁴ przeznaczonego dla całego trzyletniego cyklu kształcenia językowego w gimnazjum. Zwróć uwagę na kwestie terminologiczne, rodzaje ćwiczeń oraz zasób uwzględnionych tam związków frazeologicznych.

Terminologia z zakresu frazeologii

W opracowaniu *Wiedza o języku polskim w zreformowanej szkole*⁵, które jest pożytecznym przewodnikiem dla autorów programów i podręczników szkolnych, wyznaczono wprowadzenie w gimnazjum kilku terminów: *frazeologizm* — obok synonimicznego *związek frazeologiczny*, który uczniowie poznali już w szkole podstawowej, a ponadto — *innowacja frazeologiczna*⁶. W analizowanych podręcznikach występuje jednak bogatszy zasób terminologiczny. Autorki podręczników *Zrozumieć słowo* i *Mowa polska* używają bowiem terminów synonimicznie, zwłaszcza w poleceniach do ćwiczeń (por. tabela 1).

Tabela 1

**Zestawienie terminów z frazeologii i ich synonimów
w analizowanych podręcznikach**

Termin	<i>Zrozumieć słowo</i>	<i>Mowa polska</i>	<i>Mów i pisz po polsku</i>
Błąd frazeologiczny	—	—	+
Frazeologizm	+	—	+
Fraza	+	+	—
Połączenie wyrazowe	—	+	—
Porównanie	+	+	+
Przenośnia	—	—	+
Przysłowie	—	+	+
Skrzydlate słowa	+	—	—
Stały związek frazeologiczny	—	+	—
Trwalsze połączenia	—	+	—
Trwały związek	—	+	—
Wyrażenie	+	+	+
Wyrażenie porównawcze	—	+	+
Zwrot	+	+	—
Związek	—	+	—
Związek frazeologiczny	+	+	+
Związek wyrazowy	+	+	—

Źródło: Badania własne.

⁴ J. Kowalikowa, U. Żydek-Bednarczuk: *Mów i pisz po polsku. Podręcznik języka polskiego dla gimnazjalistów (I—III)*. Kraków 2001.

⁵ *Wiedza o języku polskim w zreformowanej szkole*. Red. A. Mikołajczuk, J. Puzynina. Warszawa 2004.

⁶ Por. J. Maćkowiak: *Frazeologia*. W: *Wiedza o języku polskim...*

Cztery spośród ośmiu terminów frazeologicznych, występujących w podręczniku *Zrozumieć słowo*, zostały zdefiniowane (*frazeologizm*, *wyrażenie*, *zwrot*, *fraza*), jeden termin — *porównanie*, wprowadzono w części podręcznika dotyczącej problemów słownictwa i słowotwórstwa. Wszystkich tych pojęć autorka używa w poleceniach do ćwiczeń 77 razy (32 — w klasie I, 17 — w klasie II, 28 — w klasie III). Z kolei w podręczniku *Mowa polska* pojawiło się dwanaście terminów o łącznej frekwencji 94. Wielokrotne powtarzanie terminologii w sformułowaniach służy jej utrwalaniu pod warunkiem, że wcześniej każdy z terminów zostanie dokładnie wyjaśniony⁷.

W podręczniku *Zrozumieć słowo* największą frekwencję (49) ma termin *frazeologizm*, używany wymiennie z terminem *związek frazeologiczny* (o frekwencji 19), przy czym nie zaznaczono, że są one względem siebie synonimiczne. Termin *związek frazeologiczny* odnosi autorka najczęściej do typowych połączeń wyrazowych o różnej proveniencji, por. przykłady: *drzeć z kimś koty*, *kamień węgielny*, *mieć z kimś krzyż pański*, a także do potocznych wyrażeń i zwrotów porównawczych, np.: *głupi jak but*, *nudny jak flaki z olejem*, *harować jak wół*.

W niektórych poleceniach terminy *związek frazeologiczny* i *frazeologizm* są używane w bliskim kontekście ze względów stylistycznych (dla uniknięcia powtórzenia), por.: „W podanych niżej związkach frazeologicznych znajdują się nieprawidłowe składniki. Przekreśl je. Odczytaj, jak brzmią poprawnie zbudowane frazeologizmy”.

Autorka podręcznika *Mowa polska*, formułując polecenia do ćwiczeń, posługuje się zdefiniowanym wcześniej terminem *związek frazeologiczny* oraz kilkoma nazwami wariantywnymi — wyrażeniami peryfrastycznymi, takimi jak: *związek wyrazowy*, *stały związek frazeologiczny*, *trwały związek*, *trwalsze połączenia*, *połączenie wyrazowe*, *związek*. Terminu *związek frazeologiczny* i *związek* używa, gdy w przytaczanym w ćwiczeniach materiale pojawiają się typowe frazeologizmy — stałe związki wyrazowe, np. *ptasi mózdzek*, *podbijać komuś bębenka*, *żyć jak pies z kotem*. Natomiast wyrażeniami: *związek wyrazowy*, *trwalsze połączenie*, operuje w poleceniach do ćwiczeń uwzględniających przykłady związków łączliwych wymiennoczlónowych, por. *ktoś płacze ze śmiechu*, *ze złości*; *kogoś rozpiera radość*, *duma*. Określenia *trwale związki o zbliżonych znaczeniach* używa w odniesieniu do konstrukcji analitycznych typu *podjąć decyzję* ‘zdecydować’, *powziąć postanowienie* ‘postanowić’, por. polecenie: „Poniższe czasowniki połączcie z rzeczownikami, z którymi tworzą trwałe związki o zbliżonych znaczeniach” (wśród przykładów są m.in. czasowniki *podjąć* i *powziąć*).

⁷ Szerzej na ten temat zob. m.in.: J. Wójtowicz: *Opanowanie przez uczniów liceum terminów zapożyczonych występujących w podręcznikach języka polskiego*. „Z Teorii i Praktyki Dydaktycznej Języka Polskiego”. T. 11. Red. E. Polański. Katowice 1991.

Podręcznik *Mów i pisz po polsku* cechuje się — w porównaniu z poprzednimi seriami podręczników dla kolejnych klas — oszczędnością terminologiczną; autorki wprowadziły tylko sześć terminów (por. tabela 1.).

Podział związków frazeologicznych według kryterium formalnego oraz odpowiednie terminy: *wyrażenie, zwrot, fraza* uwzględniono jedynie w podręczniku *Zrozumieć słowo*. Tam też wprowadzono pojęcia: *skrzydlate słowo* i *wyrażenie porównawcze*.

Nie zawsze terminologia związana z formalną klasyfikacją frazeologizmów jest używana w poleceniach do ćwiczeń adekwatnie do przytoczonych przykładów. I tak, w sformułowanym poleceniu do ćwiczenia występuje termin *zwrot frazeologiczny*, mimo że wśród materiału ćwiczeniowego znalazło się wyrażenie *bajońskie sumy*. Bywa też odwrotnie: wśród podanych przykładów są tylko zwroty frazeologiczne, a autorka poleca uczniowi: „Do podanych wyrażen dobrać różne konteksty (np. *matka przymyka oczy ze zmęczenia, matka przymyka oczy na wybryk syna*)”.

Autorki podręcznika *Mów i pisz po polsku* zrezygnowały z terminów: *zwrot* i *faza*, a nazwą *wyrażenie* obejmują zarówno stałe związki frazeologiczne o znaczeniu przenośnym, np. *biała broń, złote serce*, jak i luźne połączenia wyrazowe, których ośrodkiem jest rzeczownik, np. *jasne włosy, biała chmura*.

Analiza wykazała, że tylko w podręczniku *Mowa polska* pojęcia: *wyrażenie, zwrot, fraza* są używane zawsze adekwatnie do przytaczanych w ćwiczeniach przykładów frazeologizmów. Tam też pojawiają się wariantywnie nazwy: *porównanie* i *wyrażenie porównawcze*. Takie uporządkowanie terminologiczne uważam za przydatne dla uczniów, gdyż — jak wykazały badania nad świadomością językową młodzieży⁸ — operują oni w sposób dość przypadkowy terminologią z zakresu frazeologii, m.in. nie zdają sobie sprawy z zakresów znaczeniowych terminów: *związek frazeologiczny, zwrot, wyrażenie* (utożsamiają te zakresy), nie odróżniają wyrażen od zwrotów porównawczych itp.

Zgodnie z długoletnią tradycją szkolną do frazeologizmów włącza się również przysłowia. Termin *przysłowie* pojawia się w podręcznikach *Mowa polska* oraz *Mów i pisz po polsku*. Autorka podręcznika *Zrozumieć słowo* nie operuje tym pojęciem, a przykłady przysłów rozpatruje tylko w kategoriach składniowych — materiał paremiologiczny służy ilustrowaniu zagadnienia rodzajów zdań złożonych⁹, por. polecenie do ćwiczenia: „Połącz rubryki tabeli tak, by powstały

⁸ Por. H. Synowiec: *Z badań nad frazeologią uczniów*. „Polonistyka” 1998, nr 2; Eadem: *Badania nad świadomością językową uczniów w zakresie frazeologii — wyniki oraz implikacje dydaktyczne*. W: *Edukacja humanistyczna, aksjologiczna i estetyczna w świetle programów i potrzeb oświatowych*. Red. J. Kida. Rzeszów 2005, s. 163—169.

⁹ Por. też uwagi na temat funkcji przysłów w podręcznikach serii *Między nami* dla uczniów szkół podstawowych i gimnazjów w artykule Olgi Przybyli: *Przysłowie w podręcznikach i opracowaniach dydaktycznych*. W: *Kultura, literatura i sztuka w edukacji językowej w świetle badań empirycznych*. Red. J. Kida. Rzeszów 2007, s. 199—205.

zdania złożone podrzędnie” (w tabeli znajdują się, posegmentowane na wypowiedzenia składowe, przysłowia).

Można się obawiać, że takie ujęcie spowoduje, iż uczniowie nie będą odróżniać stałych połączeń (fraz), znajdujących się na pograniczu składni i frazeologii, od zwykłych wypowiedzeń.

Z kolei polecenia do ćwiczeń w podręczniku *Mowa polska* sugerują, że pojęcia *przysłowie* i *związek frazeologiczny* nie są tożsame (proponuje się wyodrębnianie przykładów), por.: „Podaj przysłowia i związki frazeologiczne [...]”.

Na przenośne znaczenie związków frazeologicznych zwrócono uwagę w ćwiczeniach w podręczniku *Mów i pisz po polsku*. Przykłady: *dolewać oliwy do ognia*, *mieć węża w kieszeni*, zostały tam nazwane przenośniami (uczeń ma wyjaśnić ich znaczenie). Również w podręczniku *Zrozumieć słowo* przykłady związków frazeologicznych posłużyły do wyjaśnienia pojęcia *kolokwializmu*, por. m.in. *nabić w butelkę*, *wrzucić coś na ruszt*. Wskutek nadmiernego uogólnienia młodzież może uważać, że kolokwializmami są tylko związki frazeologiczne, a nie pojedyncze leksemy.

Z poczynionych obserwacji wynika, że autorzy podręczników nie zawsze wykazują troskę o wyrazistą egzemplifikację materiałem frazeologicznym omawianych pojęć i terminów, a czasami nieprecyzyjnie posługują się nimi w sformułowaniach poleceń do ćwiczeń.

Szkoda, że w podręcznikach nie wprowadzono pojęcia *innowacji frazeologicznej*. Autorki piszą o błędach frazeologicznych: w podręczniku *Zrozumieć słowo* zdefiniowano pojęcie *błędu frazeologicznego*, ale nie uwzględniono ćwiczeń związanych z tym problemem; z kolei w podręczniku *Mów i pisz po polsku* proponuje się uczniom rozpoznawanie błędów w tekście oraz wyjaśnianie ich mechanizmów. Sądzę, że korzystnie by było wprowadzić i objaśnić w podręcznikach, czym jest *innowacja frazeologiczna* uzasadniona funkcjonalnie (obok nieuzasadnionej, tj. *błędu frazeologicznego*). Młodzież bowiem często spotyka się też z celowymi modyfikacjami frazeologizmów, np. w reklamie, utworach literackich¹⁰. Jeśli nie nauczy się ich odróżniać od celowych przekształceń stałych związków frazeologicznych, granica między błędem frazeologicznym a zamierzoną dewiacją związku frazeologicznego ulegnie w jej świadomości zatarciu.

Ćwiczenia

Autorki analizowanych podręczników wykazują przydatność frazeologii w codziennym porozumiewaniu się — w rozmowach oficjalnych i nieoficjalnych, w reklamie (*Mowa polska*), w prasie (*Zrozumieć słowo*). Wykazują także różni-

¹⁰ Por. A. Pajdzińska: *Frazeologizmy w poezji współczesnej I. Użycia kanoniczne*. „Polonistyka” 1990, nr 10; Eadem: *Frazeologizmy w poezji współczesnej II. Użycia innowacyjne*. „Polonistyka” 1991, nr 4.

cowanie formalne i stylistyczne frazeologii, zwracają uwagę na posługiwanie się frazeologizmami — zgodnie z ich znaczeniem i w odpowiednim kontekście. Tym celom służą różne ćwiczenia.

W podręczniku *Mowa polska* znajduje się 89 ćwiczeń (35 — dla klasy I, 32 — dla klasy II, 22 — dla klasy III) zróżnicowanych pod względem stopnia trudności i wymaganych operacji, np. uzupełnianie związków frazeologicznych odpowiednimi komponentami, podawanie przykładów frazeologizmów, dobieranie frazeologizmów do kontekstu zdaniowego, używanie związków frazeologicznych w tekstach (w różnych formach i gatunkach wypowiedzi), sprawdzanie znaczeń frazeologizmów w słowniku, grupowanie związków frazeologicznych według kryterium znaczeniowego lub formalnego. Ćwiczenia w tym podręczniku nie są zgromadzone w jednym bloku, lecz przypisane do określonych kręgów tematycznych (np. przyjaźń, czas, cisza).

Najliczniejsze są ćwiczenia polegające na objaśnianiu znaczeń frazeologizmów i używaniu ich w kontekście albo na objaśnianiu i szukaniu związków synonimicznych lub określaniu funkcji stylistycznej. Liczną grupę stanowią też takie ćwiczenia, które polegają na uzupełnianiu składu leksykalnego związków frazeologicznych (por. polecenia: „uzupełnijcie...”, „dodajcie...”, „dopiszcie...”), przy czym autorka podaje wyrazy, spośród których uczeń ma wybrać odpowiedni komponent, albo częściej — uczeń ma skorzystać ze słownika lub samodzielnie dobrać wyraz, którym uzupełni związek frazeologiczny. Dzięki temu uczniowie uświadamiają sobie takie cechy związku frazeologicznego, jak: wielowyrazowość, odtwarzalność i asumaryczność znaczenia. Ponadto wśród ćwiczeń są i takie, które sprowadzają się do zestawienia frazeologizmów wokół podanych tematów, grupowania związków frazeologicznych w pary synonimiczne i antonimiczne, do klasyfikowania frazeologizmów pod względem formalnym i określania ich ekspresywności, objaśniania ich pochodzenia. Rzadko proponuje się młodzieży zabawy frazeologiczne, np. tworzenie frazeologizmów z rozsypanek wyrazowych, dobieranie ich przez skojarzenia, wyszukiwanie związków frazeologicznych w sloganach reklamowych. Sporadycznie pojawiają się ćwiczenia, służące zapobieganiu błędom frazeologicznym i tworzeniu tekstów z wykorzystaniem frazeologizmów.

W podręczniku *Zrozumieć słowo* występuje 76 ćwiczeń, a więc mniej niż w podręczniku *Mowa polska*; są one tam zamieszczone w odrębnym, poświęconym frazeologii rozdziale. Autorka funkcjonalnie ujmując problemy frazeologiczne: wymaga od uczniów podawania znaczeń frazeologizmów i równocześnie używania ich w wypowiedzi (np. dialogu, opowiadaniu). Wiele ćwiczeń polega na tworzeniu tekstów i wykorzystaniu w nich podanego zasobu frazeologizmów, na podawaniu znaczenia do przytoczonych związków frazeologicznych, korygowaniu błędów nie tylko w odizolowanych od kontekstu przykładach, ale też w kontekście wypowiedzenia i całej wypowiedzi. Rzadsze są ćwiczenia, w których uczeń ma rozróżnić znaczenie związku (uzależnione od kontekstu)

dosłowne od przenośnego w przytoczonych wypowiedziach, określić nacechowanie stylistyczne frazeologizmu, uzupełnić skład leksykalny związków frazeologicznych, zgromadzić frazeologizmy wokół podanego komponentu (np. nazw części ciała), sklasyfikować związki frazeologiczne według źródeł ich pochodzenia.

Sporadycznie natomiast pojawiają się w ćwiczeniach propozycje wykorzystania wybranych frazeologizmów do redagowania tytułów prasowych, ilustrowania rysunkami znaczenia wybranych związków frazeologicznych, szukania frazeologizmów w tekstach poetyckich i określania funkcji, jaką w nich pełnią.

Za mało ćwiczeń stwarza możliwość wykorzystania zróżnicowanych ekspresywnie frazeologizmów w różnych tekstach i sytuacjach komunikacyjnych.

Uboższy ilościowo w porównaniu z poprzednimi podręcznikami zasób ćwiczeń został wprowadzony w podręczniku *Mów i pisz po polsku*, lecz ich repertuar jest tam urozmaicony. Autorki uwzględniły m.in. poprawianie i wyjaśnianie istoty błędów frazeologicznych wyekscerpowanych z prasy, określanie ich wpływu na styl wypowiedzi, odkrywanie we frazeologizmach źródła dowcipu językowego, dopisywanie związków frazeologicznych do peryfras znaczeniowych, podawanie frazeologizmów synonimicznych. Przewidziano natomiast zbyt mało ćwiczeń, polegających na wykorzystaniu materiału frazeologicznego w wypowiedziach redagowanych przez uczniów samodzielnie.

Analizowane podręczniki różnią się zasobem związków frazeologicznych, które autorki wykorzystały w ćwiczeniach: w podręcznikach cyklu *Zrozumieć słowo* odnotowałam 349 frazeologizmów (223 w klasie I, 53 w klasie II, 73 w klasie III); w podręcznikach *Mowa polska* — 306 (132 w klasie I, 95 w klasie II, 79 w klasie III); w podręcznikach *Mów i pisz po polsku* — 141 frazeologizmów. Materiał przykładowy jest różnorodny. Składają się na niego wyrażenia i zwroty neutralne i nacechowane kolokwialnie (obraźliwe, rubaszne), nie zawsze jednak osadzone w kontekście wypowiedzi i sytuacji (choć byłoby to konieczne dla uzmysłowienia ograniczeń ich użycia), często natomiast podawane w zestawieniach typu: oficjalne — potoczne, por. *zaspokoić głód* — *wrzucić coś na ruszt*, *oszukać kogoś* — *nabić w butelkę*. Czasem uczeń ma samodzielnie podać oficjalne odpowiedniki zwrotów kolokwialnych typu: *odwalić robotę*, *mieć przechlapane*.

W każdej z analizowanych serii podręczników wprowadza się przykłady frazeologizmów o rodowodzie mitologicznym (np. *puszka Pandory*, *jabłko niezgody*), biblijnym (np. *egipskie ciemności*, *budować na piasku*, *wdowi grosz*), rzadziej literackim (np. *być albo nie być*).

Zdarza się, że w jednym podręczniku powtarzają się te same przykłady w bloku informacyjnym i ćwiczeniach lub w kilku ćwiczeniach, np. w podręczniku cyklu *Zrozumieć słowo* czterokrotnie występuje aż 8 związków frazeologicznych (wśród nich — powszechnie uczniom znane: *bazgrać jak kura*

pazurem — w klasie I, s. 138, 141, 152, 153; *robić z igły widły* — w klasie I, s. 143, w klasie II, s. 159, 162, 168; *syzyfowa praca* — w klasie I, s. 142, 145, w klasie II, s. 122, w klasie III, s. 162). Ciekawą propozycją jest zamieszczenie w podręcznikach serii *Mowa polska* nowych frazeologizmów, zaczerpniętych z języka prasy i radia, np. *magnat prasowy*, *mieć iskrę reporterską*, oraz zwracających uwagę na nowe źródła frazeologii (sport, medycyna). Również interesujące są peryfrazy znaczenia wyrazu z wkomponowanymi w nie zwrotami frazeologicznymi, np.: *skąpy* ‘ten, kto ma węża w kieszeni’, *chimeryczny* ‘ten, kto ma muchy w nosie’. Służą one utrwalaniu znaczeń związków frazeologicznych i zarazem rozwijają operatywność posługiwania się przez uczniów frazeologizmami w wypowiedziach.

Wśród materiału ćwiczeniowego w podręczniku *Mowa polska* liczne są przykłady przysłów i porzekadeł (29 przykładów, m.in. *czas leczy rany, komu w drogę, temu czas, słowo wróblem wyleci, a powraca wołem*). Nie zabrakło też przykładów tzw. antyprzysłów, które powstały przez połączenie komponentów dwóch przysłów w celu osiągnięcia efektu komicznego (*gość w dom, a głupiemu radość*) albo zamierzonego połączenia członu przysłowia z luźnym wyrażeniem lub zwrotem, np. *na złodzieju czapka lisia; kto rano wstaje, ten śpi krócej*. Przykłady takich celowych modyfikacji przysłów wykorzystano dla ożywienia materiału ćwiczeniowego w podręcznikach *Mowa polska* oraz *Mów i pisz po polsku*.

Autorkom podręczników zdarzają się czasami uchybienia, a nawet błędy w przytaczanych przykładach związków frazeologicznych, np. w podręczniku *Zrozumieć słowo* zmiana postaci gramatycznej jednego ze składników frazeologizmu: *dwa grzyby w barszczu* zamiast: *dwa grzyby w barszcz*, która może prowadzić do dosłownego rozumienia znaczenia; innowacja skracająca przysłowia: *kto nie słucha matki, ten słucha psiej skóry* (w podręczniku jest: *kto nie słucha ojca, matki*), w podręczniku *Mowa polska* — innowacja rozszerzająca skład leksykalny związku, por. *skakać jak motyl z kwiatka na kwiatek* (zamiast: *skakać z kwiatka na kwiatek*). Ponadto spotykamy formy wariantywne: *egipskie ciemności/ciemności egipskie* (por. *Zrozumieć słowo*, w klasie I, s. 140 i 143, w klasie III, s. 162); *robić coś z zawiązanymi oczami* — warto tu było pozostawić formę archaiczną *oczyma* (dawnej liczby podwójnej) mimo dopuszczalnej formy współczesnej (*oczami*). Stałoby się to bowiem okazją do zaznajomienia uczniów ze śladami przeszłości językowej w utartych zwrotach.

Wskażmy jeszcze na niekonsekwencje w zapisie frazeologizmów, których komponentami są przymiotniki utworzone od nazw własnych oraz nazwa własna, por.: *Judaszowe srebniki* (*Zrozumieć słowo*, w klasie I, s. 138, 139) obok: *judaszowe srebrniki* (w klasie II, s. 117); *Pyrrusowe zwycięstwo* (w klasie I, s. 147) obok: *pyrrusowe zwycięstwo* (w klasie II, s. 120); *przekroczyć Rubikon* zamiast: *przekrozyć rubikon* ‘uczynić decydujący, nieodwracalny krok’¹¹.

¹¹ Por. E. Polański: *Nowy słownik ortograficzny języka polskiego PWN*. Warszawa 1999.

Skonfrontowanie uwzględnionego w podręcznikach materiału ćwiczeniowego z wynikami badań nad frazeologią uczniów¹², które przeprowadzono przed kilku laty, nasuwa następujące uwagi:

1. Autorzy podręczników starają się wyjść naprzeciw potrzebom językowym uczniów, proponując do wykorzystania różnicowany zasób frazeologizmów, wpisany w różne polecenia do ćwiczeń. Nawet podręcznik uboższy pod względem liczby ćwiczeń, daje możliwość traktowania tych ćwiczeń jako modelowych i wypełniania przez nauczycieli własnym materiałem frazeologicznym zależnie od potrzeb zespołu uczniowskiego (w związku z dostrzeganymi błędami lub deficytami frazeologicznymi).

2. Za mało jest ćwiczeń, ukazujących różne sposoby wyjaśniania znaczenia związku frazeologicznego: podawanie parafrazy znaczeniowej lub wyrażenia synonimicznego; dopasowywanie związków frazeologicznych do podanych parafraz znaczeniowych, dostosowanie frazeologizmów do kontekstu wypowiedzi oraz używania ich w konkretnych uwarunkowaniach sytuacyjnych. Polecenia do ćwiczeń warto też poszerzać o wskazówki skorzystania ze słowników frazeologicznych, paremiologicznych i poprawnej polszczyzny. Przyczyni się to do rozwijania umiejętności posługiwania się słownikami i tym samym świadomości językowej młodzieży. Z badań bowiem wynika, że uczniowie gimnazjum nie radzą sobie jeszcze z wyjaśnianiem znaczenia stałych połączeń wyrazowych. Mają też kłopoty z poprawnym używaniem frazeologizmów i dostosowaniem ich do adresata wypowiedzi, sytuacji porozumiewania się i formy gatunkowej. Nie mają wypracowanego nawyku sięgania do odpowiedniego słownika w celu rozstrzygnięcia wątpliwości językowych, a nawet wykazują nieporadność w korzystaniu ze słowników frazeologicznych.

3. Wykorzystanie ćwiczeń z podręczników na lekcji będzie skuteczne, jeśli zostaną one podporządkowane kształceniu sprawności komunikacyjnej i przekonująco umotywowane, m.in. koniecznością precyzyjnego lub obrazowego i ekspresywnego przekazania treści, posłużenia się związkami frazeologicznymi zgodnie z ich znaczeniem i adekwatnie do wartości stylistycznej.

4. Ponieważ słabo znane są uczniom gimnazjum mitologizmy i biblizmy oraz inne frazeologizmy recesywne, których składnikami są leksemy rzadko już dziś używane i nazwy odległych kulturowo realiów, warto częściej wykorzystywać tego typu związki frazeologiczne w ćwiczeniach. Są one bowiem niezbędne dla rozumienia tekstów literackich i tradycji kulturowej, stanowią również świadectwo językowej przeszłości. Dla podniesienia świadomości językowej uczniów potrzebne byłoby poszerzenie zasobu frazeologizmów o współczesne przenośne

¹² Por. H. Synowiec: *Z badań nad frazeologią...*; Eadem: *Rozumienie znaczenia związków frazeologicznych w szkole*. W: *Wybrane zagadnienia edukacji polonistycznej*. Red. H. Kurczab, U. Kopeć, E. Kozłowska. Rzeszów 2002, s. 179–190; J. Koczela: *Znajomość frazeologizmów u absolwentów szkoły podstawowej*. „Z Teorii i Praktyki Dydaktycznej Języka Polskiego”. T. 17. Red. H. Synowiec. Katowice 2004.

wrażenia i zwroty, które nawiązują do realiów z różnych dziedzin życia, np. sportu, polityki, medycyny (por. *podnieść poprzeczkę*, *zastrzyk finansowy*, *spokanie na szczycie*) oraz o refleksję nad tzw. modnymi wyrażeniami i zwrotami.

5. Nie sposób rezygnować w materiale ćwiczeniowym z nacechowanych ekspresywnie frazeologizmów (np. zaczerpniętych z młodzieżowej odmiany polszczyzny). Trzeba jednak uzmysłowić młodzieży ich funkcję w wypowiedzi i etyczne oraz estetyczne konsekwencje ich używania.

6. Już w podręcznikach gimnazjalnych warto — dzięki odpowiedniemu doborowi materiału do ćwiczeń — ukierunkować obserwacje uczniów na utrwalony we frazeologii językowy obraz świata (np. związki frazeologiczne, będące określeniem odległości, czasu, ilości; wyrażające uczucia i oceny)¹³.

7. Autorzy analizowanych podręczników inspirować nauczycieli do wzbogacania repertuaru ćwiczeń o własne pomysły (np. atrakcyjne formy zabaw dydaktycznych, których w gimnazjum jest znacznie mniej niż w szkole podstawowej). Również inspirować dydaktycznie są oddzielne zbiory ćwiczeń frazeologicznych oraz nowe słowniki języka polskiego z frazeologizmami i przysłowiami¹⁴.

¹³ Por. A. Lewicki, A. Pajdzińska: *Świat przez pryzmat frazeologizmów*. W: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. T. 2: *Współczesny język polski*. Red. J. Bartmiński. Wrocław 1993.

¹⁴ Por. m.in. E. Polański, M. Iwanowicz: *Słownictwo i frazeologia w szkole. Wiadomości, ćwiczenia, testy dla gimnazjów i szkół średnich*. Łódź 1999; E. Polański: *Słownik języka polskiego z frazeologizmami i przysłowiami*. Kraków 2008; K. Kłosińska: *Słownik przysłów — czyli przysłownik*. Warszawa 2004.

Хелена Сыновец

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В ИЗБРАННЫХ УЧЕБНИКАХ ДЛЯ ГИМНАЗИЙ
(ВТОРОГО ЭТАПА СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ)
В АСПЕКТЕ ЯЗЫКОВЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ УЧЕНИКОВ

Резюме

В статье анализируются объем знаний о фразеологических сочетаниях, термины из области фразеологии, а также виды фразеологических упражнений и запас фразеологизмов, учитываемый в учебниках по польскому языку нескольких издательских серий. Автор сравнивает упражнения, которые предлагают создатели учебников, с фактическими потребностями и языковыми трудностями молодежи, установленными на основании исследований фразеологии учеников (в частности, понимание понятий и терминов, знание значений фразеологических сочетаний и их использование в высказываниях). В работе формулируются замечания и дидактические постулаты, касающиеся среди прочего расширения репертуара упражнений, подчинения упражнений обучению коммуникативной компетентности, по-

вышения восприимчивости к уместности использования фразеологизмов и к закреплённой во фразеологии картине мира.

Helena Synowiec

PHRASEOLOGISMS IN SELECTED JUNIOR SCHOOL TEXTBOOKS AND STUDENTS' LINGUISTIC NEEDS

Summary

The article analyses the scope of knowledge on phraseological units, notions from phraseology and types of phraseological exercises, as well as the scope of phraseologisms taken into account in textbooks for the Polish language by several publishing series. The exercises proposed by the textbook authors were compared with the actual students' needs and linguistic difficulties, established on the basis of studies on students' phraseology (among other things the understanding of notions and terminology, the knowledge of meanings of phraseological units and their usage in communication). Remarks and didactic implications were formulated. These concerned among other things the extension of the exercise repertoire, the adjustment of the exercises to the development of communicative skills and sensitisation to the proper usage of phraseologisms, as well as the image of the world reinforced in phraseology.